

שינוי נוסח התפילה/הראל זק

יש לשאול במי שרוצה מסיבה כלשהי לשנות את נוסח התפילה, האם מותר הדבר, והאם מותר לו להוסיף או להוריד את פתיחת הברכה ואת חתימתה, ומה הדין במי ששינה שלא כהלכה-האם יצא ידי חובה?
הבירור במאמרי זה יעסוק רק בנידון ההלכתי של שינוי נוסח הברכות, ולא בנידון של שינוי מנהג אבות.

המשנה

כתוב במשנה (ברכות יא.) "בשחר מברך שתים לפני ואחת לאחריה, ובערב מברך שתים לפני ושתיים לאחריה, אחת ארוכה ואחת קצרה, מקום שאמרו להאריך אינו רשאי לקצר, לקצר אינו רשאי להאריך, לחתום אינו רשאי שלא לחתום, שלא לחתום אינו רשאי לחתום".

א. פירוש רש"י

פירש"י שארוכה היא אמת ואמונה וקצרה היא השכיבנו, וכך פירשו הרמב"ן (ברכות מו.) והרא"ה, ולפי זה יוצא שאסור להאריך או לקצר את מספר מילות הברכה, ולפי זה נראה שאסור לשנות את הנוסח, דאם לא כן-למה שיהיה אסור לקצר? הרי אין סברא לומר שיצטרך אדם לומר למשל דווקא 43 מילים אבל לא משנה מה הן תהיינה!

קושיות רבינו תם

והקשה רבינו תם (הובאו דבריו בתוס' שם, וברשב"א שם) וז"ל: "מה אורך וקוצר יש באלו?" ונראה לי לפרש דבריו-מה שייך פה לשון ארוכות וקצרות, דלמה תקרא אמת ואמונה ארוכה והשכיבנו קצרה? ועוד הקשה, הרי הם לא נמנו בין הארוכות והקצרות בתוספתא² (ברכות פ"א ה"ח), ועוד הקשה-הרי נהגו החזנים

---

1. כל ראשון שאביא במאמר ולא אציין את מקורו, הוא על המשנה הנ"ל.

2. אגב שאעסוק בה, אביאה (תוספתא ברכות פ"א ה"ז-ה"י): ז למה אמרו אחת ארוכה ואחת קצרה? מקום שאמרו להאריך אינו רשאי לקצר, לקצר אינו רשאי להאריך, לחתום אינו

להוסיף פיוטים בהשכיבנו, ועוד הקשה, שהרי כתוב בגמרא (ברכות יד:): שאם לא אומר אני ה' אלהיכם אינו צריך לומר אמת, ומקשים-הרי צריך להזכיר יציאת מצרים? ועונים, שאומר "מודים אנחנו לך ה' אלהינו שהוצאתנו מארץ מצרים ופדיתנו מבית עבדים ועשית לנו נסים וגבורות על הים ושרנו לך", והרי הנוסח הזה יותר קצר מהשכיבנו!

ב. פירוש רבינו תם

ולכן פירש רבינו תם, שצריך לפסק כך: "אחת ארוכה ואחת קצרה-מקום שאמרו להאריך אינו רשאי לקצר...", והכוונה היא כמו בין ארוכה בין קצרה, וכמו שמצינו "אחת בתולות ואחת בעולות", וברכות קצרות זה רק ברכת הפירות והמצוות וברכת הזימון וברכת אחרונה שבברכת המזון, שהרי שנינו בתוספתא רק אותן, ולכאורה לא ברור מה הגדר לארוך וקצר לפי ההסבר הזה.

קושיות הרשב"א

וכתב הרשב"א שזה אינו מחוור בעיניו כלל, כי אם כך אז גם תאמר שהארוכות הן רק ברכות של תעניות ושל ר"ה ויוה"כ, כיוון שרק הן נזכרו בתוספתא, והרי אי אפשר לומר זאת, שהרי אנחנו מאריכים בפיוטים בברכות של קריאת שמע ושל שמונה עשרה! ויותר מזה, קשה מהרישא של התוספתא על הסיפא, כי לפי רבינו תם הקצרות הן רק מה שנזכר בתוספתא בפירוש, אז ההיגיון אומר שגם הארוכות זה רק מה שנזכר בפירוש, וכל שאר הברכות שלא

רשאי שלא לחתום, שלא לחתום אינו רשאי לחתום, לפתוח בברוך אינו רשאי שלא לפתוח בברוך, שלא לפתוח בברוך אינו רשאי לפתוח בברוך, לשוח אינו רשאי לשוח, שלא לשוח אינו רשאי לשוח. ח אלו ברכות שמקצרים בהן? המברך על הפירות, ועל המצוה, וברכת הזימון, וברכה אחרונה שבק"ש ושבבהמ"ז. אלו ברכות שמאריכין בהן? ברכת תענית, וברכות של ראש השנה וברכות יום הכיפורים. מברכות של אדם ניכר אם בור הוא אם תלמיד חכם הוא. ט אלו ברכות שאין חותמין בהן בברוך? המברך על הפירות, ועל המצוות, ברכת הזימון, וברכה אחרונה שבברכת המזון, רבי יוסי הגלילי היה חותם בברכה אחרונה שבברכת המזון ומאריך בה. י אלו ברכות שפותחין בהן בברוך? כל הברכות כולן פותחין בברוך, חוץ מן הברכה הסמוכה לשמע, וברכה הסמוכה לברכה אחרת, שאין פותחין בהן בברוך.

הוזכרו בתוספתא-מה הן? לא ארוכות ולא קצרות?! ועוד י"ל, (על ההוכחה של רבינו תם מזה שהשכיבנו לא נמנתה בין הקצרות בתוספתא) שהתוספתא לא מנתה את השכיבנו בקצרות כי היא הפירוש של המשנה הזאת ועליה היא מוסבת (וראיה לדבר, שכתוב שם בתוספתא "ולמה אמרו אחת ארוכה ואחת קצרה? מקום שאמרו להאריך אינו רשאי לקצר לקצר אינו רשאי להאריך"), וכבר במשנה כתוב שהשכיבנו היא קצרה. ולכאורה דווקא מהתוספתא שם ראייה לדברי רש"י, כי כתוב שזה שאמרו במשנה אחת ארוכה ואחת קצרה הוא כדי שלא יאריך ושלא יקצר, וזה לכאורה כדברי רש"י. וגם מה שהקשה רבינו תם מזה שלא כתוב את השכיבנו בקצרות יש ליישב, כי הרי על כרחך צריך לומר שתנא ושייר, וראיה לזה מהירושלמי, שאמרו שם על הברייתא הזאת שיוצא שבשאר כל הברכות המאריך מגונה, ואמרו שלא דווקא אלו קצרות. ומה שהקשה ממודים אנחנו שאומרים במקום אמת ואמונה-צריך לומר שמה שיש בגמרא זה לא כל הנוסח, אלא שאומר נוסח ארוך שמתחיל ב"מודים אנחנו לך", וכמו שכתב רש"י שם³. אבל גם לרש"י וגם לרבינו תם קשה מה שאנחנו מאריכים בפיוטים ומקצרים בברכות ק"ש ושמו"ע.

ג. פירוש שני של רבינו תם

ומביא הרשב"א עוד פירוש של רבינו תם, שאומר שאחת ארוכה ואחת קצרה הולך על אמת ואמונה, שפעמים ארוכה כשאומר אני ה' אלהיכם, שאז צריך לומר אמת ואמונה שהיא ארוכה, ופעמים קצרה כשלא אומר אני ה' אלהיכם, ואז אומר "מודים אנחנו לך ה' אלהינו שהוצאתנו מארץ מצרים ופדיתנו מבית עבדים ועשית לנו נסים וגבורות על הים ושרנו לך", ואז היא קצרה. ובכל הברכות מותר להאריך חוץ מאלו שכתובות בתוספתא שהן קצרות. ולפי זה יוצא שיש הרבה ברכות שמותר לשנות בהן את הנוסח, והן ברכת הפירות והמצוות וברכה אחרונה שבק"ש ושברמה"ז, ובכל שאר הברכות אסור לשנות את הנוסח.

3. במהדורת מוה"ק, הפנה המהדיר לרש"י דיבור המתחיל 'ושרנו לך'. ורש"י שם מבאר דהיינו 'ושרנו לך: מי כמוך וגו' עד גאל ישראל. ע"כ. אלא שלפי זה קשה, דאדרבא משמע שבאמת אומר נוסח קצר וממש כקושיית התוס'. וצ"ב.

קושיית הרשב"א

ומקשה עליו הרשב"א, שהרי כתוב מיד אחרי זה במשנה "מקום שאמרו להאריך אינו רשאי לקצר..."⁴, ומשמע בפשטות ש"מקום שאמרו להאריך" הולך על אחת ארוכה ששינינו מיד לפני, ו"מקום שאמרו לקצר" הולך על "ואחת קצרה" ששינינו מיד לפני כן, ואילו לפי פירוש זה של רבנו תם יוצא שדווקא באמת ואמונה שנזכרה כאן בצמוד ל"אינו רשאי", הוא כן רשאי⁴.

ד. פירוש הרשב"א

ולכן אומר הרשב"א שנראה לו לומר שאין כוונת המשנה שאסור להאריך ולקצר במספר מילות הברכה, כי אם כן הגמרא הייתה צריכה להשמיע לנו את נוסחת כל הברכות במילות מסוימות, והרי רק השמיעו לנו כמה ענינים שצריכים להיות בכמה ברכות, כמו טל וגשמים (בתחילת תענית) או ברית ותורה בברכת הארץ שבברכת המזון, ומלכות בית דוד בבונה ירושלים, ויציאת מצרים (ובירושלמי הוסיפו גם מלכות ומכת ים סוף ומכת בכורות) באמת ויציב, "אבל בשאר נוסח הברכות לא נתנו בהן חכמים שיעור שיאמר כך וכך מלות לא פחות ולא יותר ולא אמרו כמה מלות יאמר בזו ותקרא ארוכה או קצרה", ויותר מזה אמרו בפירוש בברכות של שמו"ע שאם בא להוסיף בכל ברכה וברכה מעין הברכה מוסיף, וזה אפילו יהיו מילות התוספת יתירות על העיקר, ולמרות שאלו הברכות קצרות, וגם בברכת הפירות אמרו שאפילו אם אמר "שהכל נהיה בדברו בורא פרי הגפן" יצא, שזה פירוש הגמרא (ברכות יב.) שאומרת דהיכא דנקיט כסא דחמרא בידיה, וקסבר דשיכרא הוא, פתח בדשכרא וסיים בדחמרא יצא לפי דעת הגאונים, והרי ברכת הפירות היא קצרה ודאי, כמו שכתוב בתוספתא, והרי הוא האריך אותה ויוצא ידי חובה, וגם ברכת הזן שנקראת ארוכה, ושינינו גבי מנימין רעיא שאמר בריך רחמנא מריה דהאי פיתא ויוצא ידי חובת ברכת הזן בזה, (לפי הרשב"א שם הוא אמר בריך רחמנא מריה דהאי פיתא בריך רחמנא זון כולא, ולפי רבי יוחנן בגמרא שם צריך לומר במקום "ברוך רחמנא מריה" - "ברוך רחמנא

4. אם כי אולי אפשר לומר, שכשאומר אמת-חייב להאריך, וכשלא אומר אמת-חייב לקצר, אבל זה לא ברור לי, וצ"ע, וגם עדיין צריך ביאור מה הסברא לומר שדווקא בברכות אלו אסור לשנות את הנוסח, ולמה השתנו אלו מכל שאר הברכות?

מלכא מריה", אבל עדיין זה הרבה יותר קצר מהנוסח הקבוע לברכת הזן) ומשמע שם בגמרא שיצא לכתחילה, כי הרי הביאו שם על זה את המשנה של "ואלו נאמרים בכל לשון", והמשנה הזאת היא לכתחילה, ועוד מוכח זאת מהדין של מי שלא אומר אני ה' אלהיכם בערבית, שאומר מודים אנחנו לך, וזה הרי נוסח הרבה יותר קצר מהנוסח הרגיל, ולמרות זאת היא נקראת "ברכה ארוכה" במשנה שלנו, ורואים שזה לא עניין של מספר המילים.

אלא אומר הרשב"א שההקפדה פה היא על פתיחה וחתימה, וכמו ששינוי בירושלמי "אמר רבי יודן מטבע קצור פותח בברוך ואינו חותם בברוך מטבע ארוך פותח בברוך וחותם בברוך", ופירוש הדבר הוא שמטבע ארוך לעולם פותח וחותם בברוך, ומטבע קצר-יש ברכות שפותחות בברוך ולא חותמות, כמו ברכת הפירות והמצוות וזימון ואחרונה שבברכת המזון שהיא ברכה בפני עצמה, ויש ברכות שחותמות בברוך ולא פותחות, כמו הערב נא למאן דאית ליה שהיא ברכה בפני עצמה, ותפלה קצרה ותפילת הדרך וברכת גשמים (מודים אנחנו לך.. על כל טיפה וטיפה...) וברכה הסמוכה.

אמנם בעניין ברכה הסמוכה יש חילוק, שאם יש לברכות הסמוכות סדר (היינו שחייבים לאומרן בדווקא בזו אחר זו ברצף) אז הברכה השניה נחשבת ארוכה, ולמרות שלא פותח בה, כי הפתיחה של הראשונה הולכת גם עליה, אבל אם אין להן סדר כמו ברכות קריאת שמע, אז הברכה השניה היא ברכה קצרה, כי מעיקרא תיקנו אותה בלי פתיחה, וזה הוא גדרה של ברכת אהבה רבה, וק"ו שברכת אמת ויציב היא קצרה, כדעת הגאונים וכמו שמשמע בתוספתא.

ומה שכתוב במשנה "אחת ארוכה" זה הולך על הברכה הראשונה של קריאת שמע, יוצר אור בשחרית והמעריב ערבים בערבית (כי אמת ויציב/ואמונה היא קצרה) "ואחת קצרה" הולך על אהבה רבה, שכבר בארנו שיש לה דין קצרה, ויש ראייה שברכת אמת ויציב/ואמונה היא קצרה מהגמרא בפרק שלשה שאכלו (מו.) "כל הברכות כולן פותח בהן בברוך וחותם בהן בברוך חוץ מברכת הפירות וברכת המצות וברכה הסמוכה לחברתה וברכה אחרונה שבקריאת שמע", ורואים שברכה אחרונה שבקריאת שמע אינה בגדר "קצרה", וזה שהיא לא פותחת בברוך על כרחק הוא מטעם אחר, אמנם הרשב"א העיר שפירושו אינו כרש"י

שם, (כוונתו היא שרש"י שם הסביר שזה שברכה אחרונה שבקריאת שמע לא פותחת בברוך הוא כן מטעם שהיא ברכה הסמוכה לחברתה).

ופירוש "מקום שאמרו להאריך אינו רשאי לקצר לקצר אינו רשאי להאריך" הכוונה היא שאם זאת ברכה עם פתיחה וחתימה אסור להוריד את הפתיחה או החתימה, וגם להפך, שאם זו ברכה שיש בה רק פתיחה אסור לחתום בה, ואם זו ברכה שיש בה רק חתימה אסור לפתוח בה, כי "ארוכה" היא ברכה שפותחת וחותמת בברוך, ו"קצרה" היא ברכה שלא פותחת או לא חותמת בברוך, ואסור לשנות. ופירוש "לחתום אינו רשאי שלא לחתום" הכוונה היא שברכה שיש בה רק חתימה אסור לשנות ולעשות בה רק פתיחה, ולמרות שעדיין היא קצרה, ולמרות שבתוספתא כתוב גם לחתום/שלא לחתום וגם לפתוח/שלא לפתוח, ומשמע שאלו שני דברים נפרדים, אין זה כך, אלא הם דבר אחד, ועל כרחך צריך לומר שהתוספתא האריכה בלשונה, אבל המשנה כללה את הכל בקיצור לשון, וראיה לדבר שהתוספתא כתבה בסוף רק "אלו שאין חותמין בהן" ו"אלו שפותחות בברוך", כי אין יותר מצבים מאלו.

ולכאורה היה מקום להקשות על הרשב"א ממה שכתוב בגמרא (מח:): "אמר רב נחמן, משה תקן לישראל ברכת הזן בשעה שירד להם מן. יהושע תקן להם ברכת הארץ בשעה שנכנסו לארץ. דוד ושלמה תקנו בונה ירושלים: דוד תקן על ישראל עמך ועל ירושלים עירך, ושלמה תקן על הבית הגדול והקדוש...". כי הרי אלו ברכות מדאורייתא, ואם חכמים תיקנו-זה אומר שהם כן תיקנו נוסח קבוע! וכנראה צריך לומר, שהם רק הוסיפו מיקוד על מה צריך לברך, ולדוגמא - לפני דוד לא היו מתפללים על מלכות בית דוד דווקא, ולפני שלמה לא היו מתפללים על בית המקדש שבהר המוריה שבירושלים דווקא, והם תיקנו להתפלל על זה דווקא.

ולכן נהגו להאריך בבתי הכנסת בתשבחות לה' באמצע ברכות, וכן באמצע ראשונות ואחרונות (של שמו"ע) וכמו שכתב הרשב"א גם נראה לו מהראב"ד בפרק היה קורא, אבל קשה לו על זה מהירושלמי בפרקנו (הלכה ה') "תני-צריך להאריך בגואל ישראל בתעניות. הא בשש שהוא מוסיף-אינו מאריך?! אמר רבי יוסה, שלא תאמר הואיל והוא מעין "ח-לא יאריך בה, לפום כן צריך מימר להאריך בגואל ישראל בתעניות", שמשמע מפה שלהאריך זה במילים.

ולסיכום, יוצא מהרשב"א שאין בעיה להוסיף או להוריד מילים מהנוסח, כל עוד אינו מוסיף או מוריד פתיחה או חתימה.

ה. פירוש המאירי

והמאירי פירש שאחת ארוכה ואחת קצרה הולך על אמת ואמונה והשכיבנו, אלא שהוא מסביר שפירוש ארוכה הוא שצריך להזכיר בה הרבה עניינים (יציאת מצרים, מלכות, קריעת ים סוף, מכת בכורות) וקצרה היינו שאין בה הרבה עניינים, כהשכיבנו (שיש בה רק עניין אחד-תפילה על המזיקין). והכוונה "מקום שאמרו להאריך וכו'" היא שלא להוריד ושלא להוסיף עניינים שצריך לומר בברכה. ומביא עוד פירוש (שבנוי על הפירוש של רבינו תם) שבמקום שיש חתימה צריך להאריך ובמקום שאין חתימה צריך לקצר, ונראה שאינו מכריע בין שני הפירושים.

סיכום מה שיוצא לעניינינו מביאורי הראשונים למשנה

ולסיכום, נראה שלפי פירושים א' וב' אסור לשנות את הנוסח⁵, ולדינא כ"כ הרמב"ם (פ"א מק"ש ה"ז): "ברכות אלו עם שאר כל הברכות הערוכות בפי כל ישראל עזרא הסופר ובית דינו תקנום, ואין אדם רשאי לפחות מהם ולא להוסיף עליהם, מקום שהתקינו לחתום בברוך אינו רשאי שלא לחתום. ומקום שהתקינו שלא לחתום אינו רשאי לחתום. מקום שהתקינו שלא לפתוח בברוך אינו רשאי לפתוח. מקום שהתקינו לפתוח אינו רשאי שלא לפתוח. כללו של דבר כל המשנה ממטבע שטבעו חכמים בברכות הרי זה טועה וחוזר ומברך כמטבע..." וכך גם כתב בפ"א מברכות ה"ה-ונוסח כל הברכות עזרא ובית דינו תקנום, ואין ראוי לשנותם, ולא להוסיף על אחת מהם ולא לגרוע ממנה, וכל המשנה ממטבע שטבעו חכמים בברכות אינו אלא טועה⁶. וכן בתשובה (מהדורת בלאו, סימן ק"פ (הוא בחלק ב)). וכן כתוב גם בחינוך (מצוה תל) ובספר הבתים (בית תפלה שער ק"ש

---

5. הרא"ה (הובא לעיל שפירש המשנה כרש"י) אמנם סובר כך, אלא שאומר שבדרך עראי מותר להוסיף, ואפילו התוספת יתירה על העיקר.

6. דיון מפורט בלשון הרמב"ם להלן.

שער א'). וכך גם דעת הרוקח, (פירוש התפילה⁷, סוף פסוקי דזמרא עמ' רכח-רכט) וכך גם דעת הרא"ש (ש"ת הרא"ש כלל ד סימן כ⁸) וכן נראה מדברי הטור⁹ (סוף סימן קג), וכן כתב רב נטרונאי גאון (מובא בסדר רב עמרם מהדורת מוה"ק, עמ' לב) וכן כתב פירקוי בן באבוי¹⁰ (בתשובה, מובאת בגנזי שכטר ח"ב עמוד 544 ואילך. פירקוי בן באבוי הוא תלמיד תלמידו של רב יהודאי גאון), וכך נראה גם מדברי בעל העתים¹¹ (הלכות ברכות ועונג שבת סי' קעב).

ולעומת זאת, לפי פירושי הרשב"א והמאירי יוצא שמותר לשנות את הנוסח, וכך היא גם דעת רב צמח גאון (גנזי קדם ח"ג עמ' סה, ובאשכול מהד' אל' ליקוטים מהל'

7. שם אחרי רשימה ארוכה של סדר העברת מסורת התפילה- "ואכתוב סוד התפלות, למען ידע כל אדם מה סוד בברכות, ויכוין לבו לעבוד להק' ביראה, ואשריו. והנה עדי וסהדי במרומים שלא דברנו בדברים האלו לא לכבודינו ולא לכבוד בית אבותינו, אלא שלא יחלוק עלינו החוטא בנפשו, כי החולק על זה כחולק על דברי תורה שניתנה מסיני, כי סוד התפלות קבלנו רב מרב עד נביאים וזקנים וחסידים ואנשי כנסת הגדולה שתקנוה, והמוסיף והמגרע אות אחת או תיבה אחת אוי לו בזה ולבא, כי אין להוסיף ואין לגרוע, כי לא יסדו בחנם תיבה אחת ואפילו אות אחת, כאשר נבאר בעזרת הבורא המלמד לאנוש בינה".

8. "...כי יש לי קונטרס מעשה ישן וכתוב בו כל הברכות של כל השנה וסכום כמה תיבות יש בכל ברכה וברכה וכנגד מה נתקנה..."

9. הוא מביא שם בשם אחיו רבינו יחיאל שחסידי אשכנז היו שוקלים וסופרים מנין תיבות התפילות והברכות, וזה אומר שיש נוסח מסוים שאותו צריך לומר, כי אם לא כך-אז איך תספור מילים?

10. הוא כותב שם בחריפות גדולה נגד הנוסח של בני א"י (כל המשנה אפילו אות אחת ממטבע שטבעו חכמים, או מוסיף אות אחת, לא יצא ידי חובתו, וחייב מיתה), אבל לאו דווקא כנגד נוסח בני ארץ ישראל, אלא על כל שינוי מהנוסח של רב יהודאי גאון, וכמו שהוא כותב בהדיא שם בתשובתו, שרב יהודאי חכם גדול, ומפליג בשבחו. ואולי אין דבריו אמורים להלכה, כי כל כוונתו שם היא לעקור את נוסח ארץ ישראל ומנהגי ארץ ישראל מן העולם, וכמו שהוא כותב בהדיא בתוך דבריו, וצריך עיון.

11. הוא מדבר על המנהג שנהגו בשבת לומר נוסח אחר בברכה הראשונה של קריאת שמע (וכמו שאנחנו נוהגים), וכותב שזה מנהג טעות, כי לא תיקנו רבנן לומר של שבת בברכות ק"ש, וגם לא בג' ראשונות של עמידה, שגם שם נהגו להוסיף פיוטים, ואומר שמי שהוסיף מענין שבת לא יצא ידי חובתו, שמשנה עניין התפילה, וגם כותב בתוך דבריו "ועוד שמסירין הברכה כמו שהיא סדורה בכל יום ומוסיפין במקומה דברים אחרים", שמשמע שצריך לומר דווקא את הנוסח, ואסור לשנותו.

תפילה לט.:-; הובא באוצה"ג ברכות, חלק התשובות סי' קפד) והרס"ג (לזה אפשר להביא הרבה ראיות, בעיקר מכל הדרך שבה הוא פוסק בעניין הוספות אלו ואחרות בתפילה אם הן ראויות או לא-אם הן מעניין אותה הברכה, ואם ההוספה אינה גורעת מעניין הברכה הוא מתיר לאומרה, מה שאומר שמותר להוסיף-ואפילו הוספה קבועה-כל מה שאדם רוצה, כל עוד זה מעניין התפילה, ויותר מזה אפשר להוכיח זאת מנוסחי מעין י"ח למיניהם שחיבר רס"ג (לדוגמא עיין בנספח לסידור רס"ג עמ' שעז)) וכך סברו עוד גאונים (גנזי קדם ח"ג עמ' מג, אוצה"ג ברכות חלק התשובות סי' קפ, תשוה"ג עמנואל סי' קסו), ונראה שגם האבודרהם סובר כך¹² (מהדורת אבודרהם השלם, עמ' קה).

נסיון ליישב קושיות הרשב"א על רש"י וסיעתו

וצריך לברר, מה יענו רש"י ור"ת וסיעתם על הוכחות הרשב"א לכך שאין נוסח קבוע שאסור לשנות ממנו. ונפרוט קודם את הקושיות:

קושיה ראשונה

טען הרשב"א, שחכמים לא כתבו בשום מקום נוסח של התפילה, אלא רק מנו ענינים מסוימים שצריכים להיות בברכות מסוימות. אמנם לכאורה יש לומר, שאין דרך התלמוד למנות כרוכלא את כל הנוסח, אלא רק מה שהיה קשור לסוגיית-הובא, ובאמת כן תיקנו נוסח, אלא שלא חשו להביאו בכל מקום ומקום, וזה קשה ממה שאמרו בענין ברכת המזון "א"ר ששת, פתח ברחם על עמך ישראל-חותם במושיע ישראל, פתח ברחם על ירושלים-חותם בבונה ירושלים. ורב נחמן אמר, אפי' פתח ברחם על ישראל-חותם בבונה ירושלים..." ויוצא מזה, שאין נוסח קבוע, כי יש שתי אפשרויות מה לומר! ואולי אפשר לומר שפה דווקא תיקנו ב' נוסחים, אבל אין זה מובן משום מה דווקא כאן תיקנו ב' נוסחים ולא בשום מקום אחר, וצ"ע.

---

12. לשונו: "יש אנשים שמנו התיבות שיש בכל ברכה וברכה משמונה עשרה והביאו פסוקים על כל ברכה מעניינה שעולין תיבותיהם כמנין תיבות הברכה וכן עשיתי אני בראשונה מנין כזה ואחר כך נראה לי שאין לו יסוד ולא שורש כי לא תמצא מקום בעולם שאומר שמנה עשרה בענין אחד תיבה בתיבה אלא יש מוסיפין תיבות ויש גורעין ואם כן המנין הזה אינו מועיל אלא למי שעשאהו לא לזולתו ולמה נטריח על הסופרים לכתבו..."

קושיה שניה

”שאם בא להוסיף בכל ברכה וברכה מעין הברכה מוסיף”
לפי הרא”ה (נזכר לעיל בהערה 4) לא קשה, כי הוא יאמר שזה דרך עראי, אבל מה יעשו רש”י והרמב”ם?
אולי אפשר לומר שיש תקנה מיוחדת בברכות של שמו”ע שאפשר להוסיף בהן מעין הברכה, אבל בשאר ברכות לא, אבל לא מצאתי חילוק כזה בשום מקום.

קושיה שלישית

פתח בדשכרא וסיים בדחמרא לפי פירוש הגאונים, שאמר ”שהכל נהיה בדברו בורא פרי הגפן”.
לרש”י ודאי שאין זה קשה, שהרי הוא פירש הסוגיא שם לעניין הכוונה של המברך בשעת הברכה, ולא לעניין טעות באמירה (עיי”ש). והרא”ה יאמר גם כאן שזה דרך עראי. ובכלל אפשר לומר שזה בדיעבד, כי ברור שלא נאמר לאדם לברך בצורה כזאת לכתחילה, וזה רק בדיעבד, ובזה יודו הרמב”ם וסיעתו שיצא ידי חובה.

קושיה רביעית

מהא דהביאה הגמרא על עובדא דמנימין רעיא את המשנה ד”ואלו נאמרין בכל לשון”, והתם ודאי שהוא לכתחילה. ונראה שצריך לומר שאמנם המשנה היא לכתחילה, אבל הדין הזה שנאמר פה הוא רק בדיעבד, והחילוק הוא כמו שמבארת הגמרא בין מקום שאומר את הנוסח שתיקנו חכמים אלא שמתרגמו (לדוגמא ”ברוך את ה’ אלהנא מלכא דעלמא, דזן ית וכו”). וראיה לדבר, שהרי ברור שאין זה לכתחילה לומר רק את ברכת הזן, ואפילו בדיעבד לא יצא ידי חובת שאר ברכות, וודאי שצריך לומר את כל 4 הברכות של ברכת המזון, אלא שזה יותר טוב מאשר לא לומר כלום, וממילא מוכח שכל ההיתר הזה הוא רק בדיעבד.

קושיה חמישית

מי שלא אמר ”אני ה’ אלהיכם” בערבית, שאומר נוסח קצר.

אפשר לומר כפירוש רש"י¹³ שם, שבאמת אומר נוסח ארוך, אלא שאין הוא מתחיל ב"אמת ואמונה" אלא ב"מודים אנחנו לך".

בירור המציאות בענין תיקון הנוסח

ויוצא, שלפי הרבה ראשונים יש איזה נוסח שתיקנו חכמים לומר במילות מנויות, וצריך לשאול-האם היה נוסח כזה? בדיקה של נוסח כתבי היד של הגניזה מעלה, שלא זו בלבד שאין כת"י אחד שנוסחו שווה לחברו, גם אין נוסח כתבי היד שווה לנוסחנו, וכמעט תמיד הנוסח שלנו מורחב בהרבה מנוסח כתבי היד¹⁴, ובנוסף לזאת יש נוסח, המכונה במחקר "נוסח א"י", אשר שונה בצורה מהותית מנוסחנו, והוא נראה כניסוח עצמי שונה לגמרי של כל התפילה¹⁵, וזאת אפילו מבלי להביא בחשבון נוסחאות מפויתות ומעין "ח, המצויות בגניזה לרוב, שנראה שכלל לא חשו לשינוי נוסח.

13. או ליתר דיוק-במה שהביאו הראשונים כפירש"י, כי מפירוש רש"י שלפנינו נראה שאומר רק את הנוסח שבגמרא במקום כל הקטע שמאמת ואמונה עד מי כמכה, כמו שכתבתי לעיל.

14. לדוגמא, המשפט "כי לישועתך (או-בישועתך) קיינו כל היום" הנמצא בנוסחאות הנהוגות היום בברכת "את צמח" נמצא רק בכת"י אחד מתוך אחד עשר כתבי יד, או המשפט "צורנו צור חיינו מגן ישענו אתה הוא לדור ודור נודה לך ונספר תהלתך" הנמצא בנוסחאות הנהוגות היום בברכת מודים נמצא רק בכת"י אחד מתוך 16 כתבי יד, וישנם כמה ברכות שהנוסח שלנו מורכב מכמה הרחבות שונות שנמצאות בכתבי היד של הגניזה, ואם נעשה נוסח תפילה על פי רוב כתבי היד יצא לנו תמיד נוסח יותר קצר מנוסחנו, לבד ברכה או שתיים את אותו הנוסח שלנו.

אגב, בנושא הזה, הנוסח הספרדי הוא המורחב ביותר, ואכן הוא אינו מקורי (ותיעיד ההשוואה לנוסח הרמב"ם למשל, שהוא נוסח ספרדי מלפני 800 שנה, והוא דומה מאוד לנוסח תימן) אלא מורחב, לעומת זאת נוסחים אשכנזי ותימן דומים זה לזה והם פחות מורחבים.

15. לדוגמא, נוסח ברכת גבורות לפי נוסח א"י הוא "אתה גיבור משפיל גאים, חזק ומדין (או-לדין) עריצים, חי עולמים, משיב הרוח ומוריד הגשם/הטל, מכלכל חיים ומחיה מתים, כהרף עין ישועה לנו תצמיח", ויש שינויי נוסחאות רבים בין חמשת כתבי היד המביאים נוסח זה, ונוסח ברכת התשובה הוא "השיבנו ה' אליך ונשובה חדש ימינו כקדם", (אע"פ שזה קשה מהירושלמי שכתוב בו "אין אומרים ברכה פסוק-יש ליישב שזה נאמר רק על חתימת הברכה, (כדעת הראב"ה ועוד מפרשים) וכמו שכתוב שם בירושלמי "ואילין דאמרין 'צהלי ורני יושבת ציון כי גדול בקרבך קדוש ישראל, אין בו משום ברכה פסוק", וכוונתו כנראה

ולכן נראה, שמעולם לא היה נוסח שתוקן לתפילה, או לפחות מעולם לא היה נוסח שאסור לשנות ממנו, ויתכן אמנם שהיה נוסח לא מחייב⁶, אבל אם כך הוא לא מחייב גם אותנו לומר דווקא אותו.

הנראה לדינא

לאור כל האמור, נראה שאין אפשרות לומר שישינו איזה נוסח שאסור לשנות ממנו, וגם נראה בפירוש המשנה הפירוש הראשון של המאירי, שארוכה וקצרה היינו עניין אחד או כמה עניינים. ויותר מזה- הרי גם לפי כל הראשונים שאומרים שאסור לשנות מהנוסח שתיקנו, הנה דבר ברור הוא שאין שום דרך לגלות את הנוסח שתיקנו, והרי בכל הנוסחים המצויים היום אנחנו מוסיפים על הנוסח ההוא הרבה, ומה זה כבר משנה אם ישנה כך או כך? הרי בכל מקרה אין הוא מתפלל בנוסח שתיקנו חכמים! ולכן נראה לומר שיותר לשנות את נוסח התפילה, כל עוד מזכיר את כל מה שצריך להיות בברכה ואינו מזכיר דברים אחרים, אבל אסור להוסיף או לבטל חתימה או פתיחה.

לנוסח של ברכת קדושת השם, (המופיע בכת"י הנמצא באוסף קיימברידג', אוסף טיילור שכטר, הסדרה הישנה 8H14), והוא "צהלי ורני יושבת ציון כי גדול בקרבך קדוש ישראל, ואתה קדוש יושב תהלות ישראל, בא"י האל הקדוש", והטעם הוא שאין בעיה לומר נוסח שהוא פסוק, אלא רק חתימה. (כ"כ החוקר נפתלי וידר במאמרו "לפתרון סתומה אחת בירושלמי", תרביץ מג (תשל"ד) עמוד 47, נדפס גם באסופת מאמריו "התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב", ח"א, עמ' 286, ונראים דבריו).

16. ואולי היה נוסח שמיועד לציבור, אבל הוא לא מחייב, מה שאומר שיותר לשנותו כפי רצונו של אדם, כי לכאורה נראה שיש כמה ראיות לקיומו של נוסח, לדוגמה הסיפור עם תיקון ברכת המינים, שאם אתה אומר שכל מה תיקנו הוא רק מה צריך להיות-למה היה צריך את שמואל הקטן בשביל לתקנו? ועוד, מה הוא כבר היה יכול לשכוח? הרי כתוב בגמרא שהוא כבר התחיל! אלא, שהוא רצה לומר את הנוסח לציבור, (אמנם יש לעיין בזה האם זה שווה לחכות שתים ושלוש שעות בשביל לומר דווקא את הנוסח הזה, ואולי חשב כל רגע שייזכר בו) ונראה שלומר כך מיישב את כל הראיות לקיומו של נוסח מקורי לתפילה, וגם מסביר למה שינו ממנו על ימין ועל שמאל, ובעיקר הוסיפו עליו.

הוספה או הורדה של חתימה או פתיחה

וכעת נבוא לדון במי שלא חתם במקום שצריך לחתום, או לא פתח במקום שצריך לפתוח, ולהפך.

דבר ברור הוא שאם לא פתח בברכה שיש בה רק פתיחה, או לא חתם בברכה שיש בה רק חתימה-לא יצא ידי חובה, כי אם לא הזכיר שם (ומלכות) אין על הברכה תורת ברכה כלל, וברור שלא יצא ידי חובתו, כי לא אמר ברכה כלל. אבל יש לדון במקרה שאדם פתח במקום שבו לא צריך לפתוח, או חתם במקום שבו לא צריך לחתום, או להפך, או ששינה וחתם במקום לפתוח או להפך, שהרי דבר ברור הוא שאסור לשנות בזה, ולא מצאתי מי שחולק על דבר זה, אבל יש לדון אם עבר ושינה-מה הדין?

דעת הרשב"א והרמב"ם

והנה, הרשב"א (ברכות יא.) כותב, שזה מה שכתוב במשנה "להאריך אינו רשאי לקצר, לקצר אינו רשאי להאריך", ופירוש "להאריך" היינו לומר ברכה עם פתיחה וחתימה, ו"לקצר" היינו לומר ברכה ללא פתיחה או ללא חתימה (בלי שניהם אי אפשר, שאין זו ברכה) וכתוב במשנה שאסור לשנות בזה. ולהחליף פתיחה בחתימה (נניח לומר באלקי נשמה (למאן דאית ליה דלאו סמוכה היא) "ברוך אתה ה' א-להינו מלך העולם, נשמה שנתת...") זה מה שכתוב במשנה "לחתום אינו רשאי שלא לחתום שלא לחתום אינו רשאי לחתום", ודעת הרשב"א היא שמה שכתוב פה במשנה "אינו רשאי" היינו אף בדיעבד, כך כתב בפירוש (בדף מ:): "ומינה שמעינן דאין נוסח הברכות מעכב כל זמן שהוא שומר את המטבע, כלומר שלא יעשה מן הקצר ארוך ומן הארוך קצר. וכבר כתבתי בפרק קמא דמטבע ארוך הוא שפותח וחותם, וקצר שפותח ואינו חותם או שחותם ואינו פותח ואינה ברכה סמוכה לחברתה, ואם היה משנה את המטבע לא יצא, וכדתנן בפרק קמא דמכלתין מקום שאמרו להאריך אינו רשאי לקצר לקצר אינו רשאי להאריך".

וכך גם היא דעת הרמב"ם, וזה יוצא ממה שהקשה הרמ"ך, שהרי כתב הרמב"ם (פ"א מברכות ה"ו) "וואם שינה את המטבע, הואיל והזכיר אזכרה ומלכות וענין הברכה-אפילו בלשון חול יצא", ומפה לכאורה יוצא שלא משנה מה שינה

יוצא ידי חובה, אבל מאידך כתב הרמב"ם בפ"א מק"ש ה"ז "... כללו של דבר כל המשנה ממטבע שטבעו חכמים בברכות הרי זה טועה וחוזר ומברך כמטבע..." ומפה יוצא לכאורה שלא יצא ידי חובה אם שינה, ותירצו הכסף משנה (בהלכות ברכות שם) והרדב"ז (סימן אלף קכד, בתשובה ללשונות הרמב"ם) שמדובר בשני מקרים שונים, שבהלכות ק"ש הרמב"ם מדבר במי ששינה את הפתיחה והחתימה, וכמו שמדבר הרמב"ם במשפט שלפני זה (הרמב"ם שם מדבר על זה שבמקום שאמרו לחתום אינו רשאי שלא לחתום וכו'), ובהלכות ברכות הרמב"ם מדבר במי ששינה את הנוסח אבל השאיר את הפתיחה והחתימה כתקנו, וכמו שבאמת הרמב"ם מדבר שם, ונראים הדברים, ולפי זה יוצא שלפי הרמב"ם אם הוסיף או הוריד פתיחה או חתימה לא יצא ידי חובה. וכך סובר גם הרשב"ץ (בתשובה ח"ג סי' רמז).

דעת רוב הראשונים

לעומת זאת, הרא"ה (ברכות יא.) כותב שגם אם אמר ברכה שאמורה להיות מטבע ארוך בלא חתימה יצא ידי חובה, וכן כתב במנהיג (הלכות סעודה אות קנד), וכך כתב בספר המאורות בשם הראב"ד (ברכות ס. סוד"ה והראב"ד) וכך נראית גם דעת המאורות עצמו (בברכות מ:)

וכך נראה שסוברים גם כל הראשונים שהביאו את הסיפור של מנימין רעיא ולא אמרו שצריך להוסיף בסוף בריך רחמנא דזן כולא, והם: הראב"ה ברכות סי' קיד, ההשלמה ברכות מ:, ספר אהל מועד הלכות ק"ש נתיב ג', הרא"ש פ"ו דברכות סי' כ"ג, והטור סי' קפז.

החינוך

ומסתפק אני בדעת החינוך (מצוה תל) שכתב "ומכל מקום בדיעבד מי ששינה או ששכח קצת מנוסח הברכה, כל זמן שהזכיר עיקר משמעותה ואמר חתימתה כתקנה אין מחזירין אותו", שלכאורה יוצא שהוא סובר כרמב"ם, כי משמע ממנו שאם לא אמר את החתימה כתקנה-מחזירין אותו, אבל גם משמע ממנו שאם לא אמר את הפתיחה-אין מחזירין אותו, ואולי באמת הוא סובר שהפתיחה לא מעכבת אלא רק החתימה, או שהוא לא דיבר כלל במי ששינה את הפתיחה, כי זה לא שכח, וצ"ע.

ביאור טעם המחלוקת

ולכאורה המחלוקת היא האם מה שכתבה המשנה "אינו רשאי" כוונתה אינו רשאי לכתחילה, או שגם לא יצא ידי חובה.

הנראה לדינא

ונראה הדין שאם עבר ושינה שלא יחזור, מדין ספק ברכות להקל¹⁷, לבד בברכת המזון שאם שינה בה יחזור דהיא דאורייתא, והוא ספיקא דאורייתא ולחומרא. והוא הדין גם לגבי ברכת מעין ג' וברכות התורה, שיש דעות שהם מדאורייתא.

---

17. ולולי דמיסתפינא אמינא בכל מצב של ספק ברכות, שהרי זה ספק חיוב דרבנן לברך, וספק איסור ברכה לבטלה, ואיסור ברכה לבטלה נחלקו בו הפוסקים אם דאורייתא הוא או דרבנן, והרי במצב כזה ספקו לקולא כספק דרבנן, ויוצא שיש פה ב' ספקות, א', האם חייב לברך, הוא ספק דרבנן ולקולא, ב', האם אסור לו לברך, והרי גם ספק זה לקולא, ויוצא לכאורה שהדין יהיה דאי בעי מברך אי בעי לא מברך.

